

Ирена Колај Ристановић

Филолошки факултет Универзитета у Београду
irena.sekerleme@gmail.com

„Гајрет“ о садржају школских уџбеника и утицају на муслиманску омладину: прилог проучавању међурелигијског дијалога у Краљевини СХС/Југославији

Културно-просвјетно друштво „Гајрет“, чији је задатак био „национално буђење и освешћивање, те образовање и културно просвећивање муслимана“, основано је 1903. године са седиштем у Сарајеву. Делатност друштва протезала се на читаву Краљевину СХС (Југославију), с представништвом и у Београду. Овај рад се бави настојањем Друштва да утиче на садржај уџбеника за основну и средњу школу 1932–1935, који су обухватили елементе из области исповедања вере хришћана, те тиме, према мишљењу чланова Друштва, доводили у „забуну муслиманску омладину“, која је исповедала исламску веру. Истовремено, рад истиче спремност Министарства просвете Краљевине Југославије да уклони спорне садржаје из уџбеника, чији списак достављамо у Табели. У истраживању је примењен интердисциплинарни приступ, а коришћени су примарни историјски извори, *Кур’ан* и релевантна литература.

Кључне речи: Гајрет, муслиман, Министарство просвете, ислам, школски уџбеници, Краљевина Југославија

“Gayret” on the Content of School Textbooks and Their Influence upon Muslim Youth: A Contribution to the Research on Interreligious Dialogue in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes / Yugoslavia

Cultural-educational society „Gayret“ which goal was „national awakening, education and cultural edification of Muslim population“ was founded in 1903 in Sarajevo. The activity of the society extended the whole Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (Yugoslavia) with the representative office in Belgrade also. This work includes the intention of the Society to influence on the content of school books for primary and high school 1932–1935 which included elements of Christians religion implementation, so, in accordance with the opinion of the Society members, „led into confusion Muslim youth“. In the same time, this work accented the good will of the Ministry of Education of the Kingdom of Yugoslavia to remove mentioned content from the school books which tabular list we presented in the work. We used interdisciplinary approach to the subject, so used archival resources, *Qur’an* and relevant literature.

Key words: Gayret, Muslim, the Ministry of Education, Islam, school books, the Kingdom of Yugoslavia

О друштву „Гајрет“

„Гајрет“ је основан 1903. године под називом „Друштво за потпомагање ђака муслимана ‘Гајрет’“,¹ са седиштем у Сарајеву. Током свог постојања, од оснивања 1903. до принудног укидања 1941, Друштво је неколико пута мењало назив. Након првог, деловало је под називом „Муслиманско потпорно друштво ‘Гајрет’“, „‘Гајрет’ друштво за културно и економско подизање муслимана“, „Српско-муслиманско културно-просвјетно друштво ‘Гајрет’“, и након тога је понео назив „Културно-просвјетно друштво ‘Гајрет’“ (Дасић 2015, 16).

О раду и деловању Друштва сведоче архивска грађа и периодика, похрањене у архивима и библиотекама које се налазе на тлу бивше Југославије. Наиме, Хисторијски архив Сарајево поседује фонд који сведочи о свеобухватној делатности Друштва² док је у Архиву Југославије у Београду похрањена архивска грађа која представља кореспонденцију Друштва са управним и извршним органима Краљевине Југославије. Од изузетне важности за разумевање теме којом се у овом раду бавимо је преписка Друштва са извршним органима власти која се чува при фондовима Министарства просвете Краљевине Југославије³ и Министарства правде Краљевине Југославије⁴ у Архиву Југославије.

Задатак Друштва био је да „придиже наш народ културно-просвјетно и економски, а нарочито муслимански део народа и да тај дио национално освјештава“.⁵ Како би овај задатак постигао, „Гајрет“ је требало да пружа материјалну и моралну подршку ђацима који су били држављани Краљевине Југославије и школовали су се у средњим, занатским и школама високошколског образовног система. Друштво је имало за циљ да обезбеди потпору за организовање и одржавање течајева намењених неписменима, стручних и образовних течајева за шегрте, земљораднике, те домаћице. Шире, идеја Друштва била је да спроводи просветни рад међу народом по селима и варошима, пре свега издавањем књига за „шире народне слојеве“, те организовањем јавних предавања, оснивањем народних универзитета и задруга, којима је сврха економско и социјално збрињавање народа и материјално јачање „Гајрета“. Истовремено, идеја управе Друштва била је да

¹ Термин *gajret* (ар. غيرة), потиче из арапског језика и означава „ревност, жар, осећај части, надметање“. (Muftić 1997, 1083)

² HAS (=Historijski arhiv Sarajevo), „Gajret“, Muslimansko dobrotvorno društvo-Sarajevo (=G-4), Архивска грађа Друштва поседује 117 инвентарних јединица грађе (88 кутија и 29 књига) за период од 1904. до 1941. године.

³ АЈа (=Архив Југославије), 66 (=фонд Министарства просвете Краљевине Југославије)

⁴ АЈБ (=Архив Југославије), 63 (=фонд Министарства правде Краљевине Југославије)

⁵ АЈа, 66, Ф. 311, 526, Правила Српско-муслиманског културно-просвјетног друштва „Гајрет“.

сузбије алкохолизам у народу, „подупирући интелигенцију, која на том пољу ради“.⁶

Средства за рад Друштво би набављало путем обавезних чланарина, добротворних прилога, прихода од друштвених књига и листова, те прихода од забава и теферича. У складу с правилима, чланови Друштва могли су бити почасни, велики добротвори, добротвори, утемељивачи и редовни чланови.⁷

У складу с описом својих делатности, „Гајрет“ је намеравао да допуни своју делатност оснивањем народног универзитета, одржавањем течајева за неписмене, стручних и образовних течајева за шегрте, земљораднике, домаћице, као и осталим активностима које би допринеле образовању већим делом неписменог сеоског становништва.

Министарство просвете је послало допис Просветном одељењу Краљевске банске управе Дринске бановине, 7. децембра 1934, као одговор на ову иницијативу друштва „Гајрет“, у коме је нагласило да су сви течајеви организовани ради „народног просвећивања“ у складу са Законом о народним школама (Чланови 7, 16, 154–156 и 161). Међутим, на основу Закона о народним школама (Члан 156), приватна иницијатива за оснивање народних универзитета на селу и у индустријским центрима, „народних књижница и читаоница, библиотека и других културно-просветних друштава“ није могла бити подржана. Друштво их је могло само припремати, помагати и учинити да се одрже.⁸

Школство исламске заједнице након 1918: општи преглед

После стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, исламска заједница задржала је исти положај и организацију коју је имала у покрајинама које су ушле у састав нове државе. Аустроугарски Штатут из 1909. године важио је за подручје Босне и Херцеговине, Хрватске и Славоније. Седиште Реис-ул-улема,⁹ улема меџлиса¹⁰ и осталих органа био је у Сарајеву. Седиште муфтијства је из Ниша премештено у Београд 1919. године и у својој јурисдикцији имало је муслиманско становништво из Србије

⁶ АЈа, 66, Ф. 311, 526, Правила Српско-муслиманског културно-просвјетног друштва „Гајрет“

⁷ АЈа, 66, Ф. 311, 526, Правила Српско-муслиманског културно-просвјетног друштва „Гајрет“

⁸ АЈа, 66, Ф. 311, 526, Допис Министарства просвете Краљевине Југославије Просветном одељењу Краљевске банске управе Дринске бановине од 7. децембра 1934. године.

⁹ Термин *реис-ул-улема* означава „представника учених људи, првог међу ученима“. У организацији исламске заједнице реис-ул-улема представља врховног поглавара (Муџић 1997, 500).

¹⁰ Термин *улема* (ар. علماء) потиче из арапског језика и означава множину именице *алим* у преводу „учен човек, зналац, научник“. *Улема меџлис* (ар. علماء مجلس) представља тело чија је улога управљање и надзор над свим областима деловања Исламске заједнице (Муџић 1997, 1003).

и новоприсаједињених територија: Срема, Баната, Бачке и Црне Горе. До преплитања компетенција и надлежности није долазило, јер су реис-ул-улема и врховни муфтија деловали на свом подручју.¹¹ Положај чланова исламске заједнице утврђен је најпре Видовданским уставом, донесеним 28. јуна 1921. године. Одредбама овог устава верске заједнице добиле су статус „јавних установа са специјалним положајем у држави и посебним привилегијама“. Новаковић наводи да због политичке нестабилности и превирања Влада Краљевине СХС/Југославије није била спремна да дозволи уједињење исламске заједнице и утврди једно седиште (Novaković 2004, 30). Ни следећи, Октоисани устав од 31. септембра 1931. није допринео бољем сагледавању потреба исламске заједнице (Novaković 2004, 29–30). Међутим, Закон о исламској заједници који је у међувремену донесен, 31. јануара 1930, законски је дефинисао муслимане као јединствену верску заједницу на чијем челу се налазио реис-ул-улема као врховни старешина. (Novaković 2004, 30–31) Устав исламске верске заједнице Краљевине Југославије донесен је 5. јула 1930. године и потврдио је да ислам представља признату веру у Краљевини Југославији, потпуно равноправну са осталим религијама. Како је одредбама Устава о исламској заједници утврђено, муслимани су се организовали у складу са шеријатским прописима, прописима Закона и својим Уставом. Задатак свих муслимана био је оснивање исламских богомоља, џамија, мектеба¹², медреса¹³, припремање верских службеника, те верско-просветних службеника за државне и школе другог профила (Novaković 2004, 30–31, 33). Из ових разлога су Џематски меџлис,¹⁴ Вакуфско-меарифско веће,¹⁵ те Улема

¹¹ Као што је познато, Краљевина Србија је проширила своју територију у Балканским ратовима и прикључила јој Македонију, Косово са значајним делом Метохије и Рашку област. Велики број муслимана настањен на овим територијама нашао се у новој држави. Овај нови моменат, који је захтевао регулисање статуса и права муслимана у новоосвојеним областима на југу Србије, показао се као веома сложен за државу. Исламска верска заједница је до Балканских ратова била под ингеренцијом истанбулског реис-ул-улема, а након завршетка ратова Краљевина Србија је установила Врховно муфтијство са седиштем у Нишу, које је било надлежно над свим пословима муслимана у Македонији. Срезови на Косову и Метохији су добили локалне муфтије, који су се финансирали из буџета Министарства просвете и црквених дела Краљевине Србије (Migati Kozlica 2019, 93).

¹² Термин *мектеб* (ар. مكتب) потиче из арапског језика и представља „(основну) школу, уред, канцеларију, радни сто“ (Muftić 1997, 1268).

¹³ Термин *медреса* (ар. مدرسة) потиче из арапског језика и означава „школу, медресу“ (Muftić 1997, 435).

¹⁴ Термин *џемат* (ар. جماعة) потиче из арапског језика и означава 'заједницу, скупину или заједницу муслимана' (Muftić 1997, 237). Термин *меџлис* (ар. مجلس) потиче из арапског језика и означава 'седиште, место за седнице, комисију, заседање, скупштину' (Muftić 1997, 230). Џематски *меџлис* (ар. مجلس الجماعة) на територији Краљевине Југославије представља скупштину заједнице муслимана на нивоу једног места која броји минимум 300 верника (Novaković 2003, 460).

¹⁵ Термин *вакуф* (ар. وقف) потиче из арапског језика и значи „задужбину, завештање, вакуф у исламском праву, те неутуђиву имовину и привредни капитал“ (Muftić 1997, 1665). *Вакуфско-меарифско веће* (ар. مجلس الوقف المعرفي) представљало је врховни наредбодавни и

меџлис имали великог утицаја у састављању наставног програма и организацији наставе у школама које су похађали муслимани и у периоду непосредно пре доношења Закона.

Читав систем образовања у муслимана почивао је на наставном програму који је обухватао предмете из области исламске теологије.¹⁶ Традиционално исламско образовање деца су стицала у мектебима, у које су полазили са навршеном седмом годином живота и медресама,¹⁷ у које су полазили са навршеном 10, а најкасније 15. годином живота.¹⁸

Медресе су као средње школе обезбеђивале образовање из области исламске веронауке, те арапског и турског језика. Истовремено, наставни програм обухватао је наставу српског, немачког и латинског језика, историје,

надзорни орган целокупне вакуфско-меарифске и осталих имовинских управа исламске верске заједнице (Novaković 2003, 460). У вакуфском комплексу налазиле су се верске установе које су истовремено биле образовне и хуманитарне, те оне које су имале искључиво улогу привређивања. Верско-образовне институције представљале су џамије, мектеби, медресе, текije и завије, које су заправо вакуф чиниле верско-образовном установом (Kolaj Ristanović 2019, 203).

¹⁶ Прве световне школе које су отворене пре аустроугарске окупације биле су *руџдије*, које су основане 1864. године. Након руждија, 1865, основани су *сабах мектеби*, који су били намењени образовању чиновника. *Дар-ул-муалимин* је била школа намењена образовању вероучитеља за службовање у мектебима. Основана је 1869. године, а опет је била својеврсна теолошка школа. *Ислахана* (школа са практичном обуком), основана 1870. и *Идадија* (нижа војна школа), основана 1872, биле су последње основане пре аустроугарске окупације. Све школе, осим руждија, које су биле распрострањене, налазиле су се у Сарајеву (Novaković 2004, 21). Иако су пре успостављања аустроугарске окупације отворене школе другачијег типа, муслиманско становништво није било спремно да прихвати нови систем школовања и руждије су укинуте одлуком Земалске владе Босне и Херцеговине 1913. године (Novaković 2004, 25–26). Након успостављања аустроугарске окупације Босне и Херцеговине 1878. године, долази до великих промена не само на политичком плану. Окупациона аустроугарска власт нашла се пред тешко решивим проблемом наслеђеног школског система који је почивао на традиционалном исламском образовању. Превелики утицај аустроугарских власти који се огледао у свим областима друштвеног деловања успорио је развој исламске заједнице у Босни и Херцеговини. Иста је тек 1909. године Штатутом за аутономну управу исламских вјерских и вакуфско-меарифских послова у Босни и Херцеговини добила право на управу вакуфским добрима, школством и интерним пословима исламске заједнице (Migati Kozlica 2019, 94).

¹⁷ Током настојања да се реформише школски систем, посебно у Босни и Херцеговини, највећи отпор пружале су медресе. Медресе су биле од велике важности за образовање муслиманског становништва и спровођење било каквих реформи наилазило је на отпор најобразованијег слоја муслиманског становништва. Прва осморазредна медреса која је почела са радом школске 1916/1917. године била је отворена у Сарајеву. На тај начин се образовање у медресама сконцентрисало у неколико медреса, а медресе које су радиле су у мањим местима су укинуте. Поред обавезних верских предмета нова медреса укључила је у наставни план народни језик, математику, земљопис, повијест, природопис, физику, хемију, цртање, хигијену, калиграфију, логику, психологију и господарство. Ипак, и ова медреса је укинута, јер су почеле с радом обновљена Гази Хусрев-бегова медреса у Сарајеву и Шеријатска гимназија 1918. године (Novaković 2004, 27).

¹⁸ АЈа, 66, Одељење за средњу наставу, ф. 1096.

географије, психологије, грађанског права, математике, основе хигијене и „природних наука“.¹⁹

Шеријатска гимназија је основана 18. децембра 1918. године у Сарајеву, у згради Шеријатске судачке школе. Као средња школа посебног типа, која је требало да оспособи ученике за наставак школовања на Шеријатској академији, која израста из Шеријатске судачке школе, настала је након петнаестогодишњег напора и наставу започела школске 1918/1919. године.²⁰

При запошљавању исламских вероучитеља на снази је била и даље Уредба о оспособљавању исламских вјероучитеља у средњим школама у БиХ из 1914. године коју је донео Ријасет илмије.²¹ Кандидат за вероучитељско звање у средњим школама могао је бити подвргнут испиту оспособљавања ако је имао диплому о завршеној високој теолошкој школи у Цариграду или Каиру, или сведочанство о завршеним испитима из области исламских наука у некој вишој учитељској школи у Цариграду, или сведочанство о свршеним наукама у шеријатској судачкој школи у Сарајеву, или иџазетнаму – диплому медресе било у Цариграду, БиХ или било којој исламској држави. Чланове испитног поверенства именовано је Улема-меџлис, а чинили су га: један професор Шеријатско-судачке школе, сарајевски муфтија²² и главни мудерис²³ Куршумли медресе у Сарајеву. Кандидат је осим теоретског усменог испита, који је трајао од шест до седам сати, имао задатак да одржи пред поверенством једно практично школско предавање из области веронауке, а у вези са програмом наставе средњих школа.²⁴

О идеји јединственог школства у Краљевини Југославији

Уласком у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, свака покрајина је имала основно школство засновано на различитом законодавству, које је углавном остало на снази до доношења јединственог Закона о народним

¹⁹ АЈа, 66, Одељење за средњу наставу, ф. 1096. (Сигнатура; фасцикла није сређена, те нема броја предмета).

²⁰ АЈа, 66, Одељење за средњу наставу, ф. 1096.

²¹ Термин *ријасет* (ар. رئاسة) је реч арапског порекла и има значења „вођство, водећи положај, председништво, президијум“ (Муџић 1997, 500). Термин *илмија* је заправо облик арапског придева у значењу „научни, знанствени, образовни“ (ар. علمي) (Муџић 1997, 1005). У српском језику се одомаћило у облику *илмија* и користи се у значењу „заједница учених муслимана“, као и термин *улема* (Муџић 1997, 1003).

²² Реч *муфтија* (ар. مفتي) потиче из арапског језика и значи „доносилац шеријатско-правних решења – фетви, као одговор на питање јесу ли одређени поступци у складу са исламским законом или не“ (Муџић 1997, 1096).

²³ Термин *мудерис* (ар. مدرس) је реч арапског порекла у значењу „учитељ, професор, наставник и доцент“ (Муџић 1997, 435).

²⁴ АЈб, 63, Верско одељење, Муслимански одсек, Ф. 134, Уредба о оспособљавању исламских вјероучитеља у средњим школама у БиХ од 25. маја 1914. године.

школама 1929. године. Основно школство у покрајинама било је уређено са чак 37 различитих државних и покрајинских закона и уредби (Đimić 1997, 118). У Босни и Херцеговини на снази је био Закон о правним одношајима учитељства народних школа у Босни и Херцеговини од 29. марта 1913. године (Grol 1928, 386).

У заједничкој држави неопходна је била јединствена основна школа, а дугогодишња традиција имплементације различитих наставних планова у различитим школама није могла да се прекине одједном. У условима сложених политичких прилика, које су се развијале према традицији појединих народа, приближавање заједничком циљу – јединственом школству – текло је веома споро (Isić 2005, 8–9). Закон о изменама и допунама Закона о народним школама од 19. априла 1904. донет је 23. јула 1919. године, чиме су наставници у школама изједначени са државним чиновницима. У изградњи јединственог система образовања преовлађивале су две супротне тенденције: 1) унитаристичка с јединственом школом, и 2) она која је нагињала ка еластичнијим решењима која су подразумевала подешавање наставног плана у школама према потребама и особеностима крајева и народа. Министарство просвете је након уједињења основало Комисију за „преглед школског законодавства у свим покрајинама нашег краљевства и изједначавање школског закона“, како би израдили закон о народним школама (Isić 2005, 39–40).

У складу с првом одредбом Закона о народним школама од 5. децембра 1929. године први члан је школе дефинисао „као народне школе – државне установе, чији је задатак да наставом и васпитањем у духу државног и народног јединства и верске трпеливости, спремају ученике за моралне, одане и активне чланове државне, народне и друштвене заједнице“. Режим шестојануарске диктатуре је просветну делатност посматрао пре свега као идеолошку, а родитеље је овим законом обавезао да децу шаљу у школу.

Школе су подељене на основне и више народне школе, школе за „недовољно развијену и дефектну децу“, забавишта, те оне које служе свеопштем образовању (различити течајеви) (Isić 2005, 19). Образовање у основним школама трајало је четири године и подразумевало је четири разреда (први, други, трећи и четврти), а у вишим народним школама четири године, похађањем четири разреда такође (Isić 2005, 19). Верска настава је била обавезна за све признате вероисповести, а изводио ју је учитељ или свештеник. Учитељ је морао бити држављанин Краљевине Југославије, а постављао га је указом министар просвете на предлог црквених власти (Isić 2005, 19).

Закон о народним школама од 5. децембра 1929. и након измена и допуна у Уставу од 7. јула 1930. представљао је мешавину „идеологије интегралног југословенства, савремене просветне праксе, жеља, нада и хтења да се у што краћем временском периоду превазиђу културне неравномерности и културни примитивизми који су оптерећивали свакодневни живот, централизацију просветног живота и покушаја да се школа прилагоди

потребама народа, илузија које је пројектовала ауторитарна власт“ (Đimić 1997, 134).

Наставни план основних школа за 1932. годину подразумевао је изучавање науке о вери и моралним поукама, народног језика српско-хрватско-словеначког, земљописа, историје, познавање природе и поуке о здрављу, рачуна с основама геометрије, цртања, лепог писања, практичних привредних знања и умења, певања, телесних вежби по „соколском систему“ (Tešić 1980, 124–127).

Наставни план за вишу народну школу из 1932. године подразумевао је различит број часова на недељном нивоу за дечаке и девојчице. Изучавала се веронаука, народни језик, историја, земљопис, рачун с основама геометрије, познавање природе, хигијена, домаћинство, практична привредна знања и умења, ручни рад, цртање, лепо писање, певање и гимнастика по соколском систему (Tešić 1980, 124–127).

Модел спровођења наставе који се изводио и пре настанка Закона о народним школама није одговарао муслиманској илмији што се и у пракси показало, посебно у местима са већинским муслиманским становништвом (Tešić 1980, 124–127).

Уколико узмемо податак да је у граду Сарајеву школске 1932/1933. године радило 17 мектеба, које је похађало 1.677 ђака, број деце који је уписан у народне основне школе износио је 9.874, а муслиманске деце 3.515, можемо закључити да је на овој територији муслиманско становништво постепено прихватало систем школства који је неговала Краљевина Југославија.²⁵ Међутим, у мање развијеним срединама, насељеним претежно муслиманским становништвом, деца су превасходно похађала мектебе. Такав је случај град Зеница, у коме је школске 1932/1933. године радило 33 мектеба са 3.847 ђака, а од 1.035 деце уписане у народне основне школе, 566 ђака су били муслимани.²⁶

Резолуција улеме против библијских садржаја у школским уџбеницима

Муслиманска илмија је на челу са Мухамедом Туфом донела „Резолуцију муслиманске илмије по питању уџбеника школске омладине“ 10. октобра 1925. године.²⁷ У Допису Краљевској влади и Мехмеду Спаху,

²⁵ АЈб, 63, Верско одељење, Муслимански одсек, ф. 134, У граду Сарајеву, према попису из 1921. године, број становника је износио 66.317, а од тог броја се 22.474 становника изјаснило као муслимани. Детаљније в. Прилог.

²⁶ АЈб, 63, Верско одељење, Муслимански одсек, ф. 134, У граду Зеници је број становника, према попису из 1921. године, износио 29.004, од чега се 16.372 становника изјаснило као муслимани. Детаљније в. Прилог.

²⁷ АЈа, 66, ф. 46, Ј-85, Резолуција муслиманске илмије по питању уџбеника школске омладине.

министру саобраћаја, нагласила је да је узела у разматрање питање школских уџбеника чија је „одгојна штетност по муслиманску омладину врло опасна“. Наиме, илмија је заступала став да, с обзиром на то да јој је поверен одгој деце у верском духу у оквиру наставног плана и програма и у световним школама, садржај школских уџбеника није одговарајући. Истовремено, вероучитељи су били изложени критици родитеља који су очекивали да се питање садржаја школских уџбеника измени, у чему им, у складу са својим положајем, наставници нису могли изаћи у сусрет.

Илмија је у свом допису навела да, осим садржаја школских уџбеника који представљају „велику сметњу правилном одгоју муслиманске школске омладине“, недостојним сматра и „слављење разних црквених светаца што уопће није у складу са радом школе, која мора бити прави храм чисте науке и расадник међусобне љубави свих грађана Југославије“. Илмија је сматрала да школа као образовна институција не сме обележавати дане хришћанских светаца, чиме се „вријеђају вјерски осјећаји једног дијела грађана“ и настојала да истакне основну улогу школе, а то је да „просвећује народ“.

У складу са својим ставом илмија је донела Резолуцију којом истиче да је уједињење „нашег народа изнијело на површину многе проблеме на које прије ослобођења нисмо ни мислили, те да поменути проблеми задиру оштро у осећања извесног слоја Југословена и тиме постају препрека духовном уједињењу.“²⁸ Као један од проблема, илмија је навела садржај школских уџбеника, који, према мишљењу илмије, нису доведени у сагласност ни са националним ни са верским осећањима припадника појединих верских заједница. Илмија је у својој Резолуцији, између осталог, додала да „ова чињеница нарочито упада у очи муслиманском дијелу нашег народа чија се национална и вјерска осјећања у овим уџбеницима незгодно тангирају, јер наша народна традиција која се развијала стотине година у борбама с Турцима, муслиманима, није могла да остане без жаоца према Турцима, па ни према Исламу. Схватајући потпуно прилике несретне прошлости, као захтјеве новог времена, мишљења смо да треба избјегавати и одстранити све препреке, тим прије што оне већ припадају прошлости, које би могле да стоје на путу нашем народном духовном уједињењу.“²⁹

Као један од примера неадекватног садржаја за примеран одгој муслимана наведен је уџбеник *Народна историја Југословена за 3. разред основних школа*, Милорада Вујанца. У овом уџбенику каже се за муслимане „да су се потурчили“, а „посланик Мухамед нетачно се назива пророком, уместо божјим послаником како то Ислам учи“. На четрдесет и петој страни истог уџбеника пише да су муслимани „уз веру примили и фес као једину

²⁸ АЈа, 66, ф. 46, Ј-85, Резолуција муслиманске илмије по питању уџбеника школске омладине од 10. октобра 1925. године.

²⁹ АЈа, 66, ф. 46, Ј-85, Резолуција муслиманске илмије по питању уџбеника школске омладине од 10. октобра 1925. године.

капу за муслимане“.³⁰ У већини школских уџбеника помињу се многи моменти из Библије, описи светаца, као и често спомињање „Бога Оца, Божјег сина, Божје мајке“ што је противно муслиманском учењу. Осим наведених „недостатка“ илмија је навела као проблем бројност уџбеника и њихову честу замену у складу с наставним планом, што отежава њихову набавку посебно сиромашним родитељима ученика.

Узевши детаљније у разматрање штетне последице верског и криво тумаченог садржаја школских уџбеника, илмија је закључила да исти имају штетне последице на зближавање муслимана, православаца и католика. Навела је да се те последице огледају и у већ одавно формираном мишљењу „широких народних слојева“ да су „муслимани у БиХ Турци, јер су од Турака примили Ислам“. Како до ширег становништва, посебно оног на селу, теже допиру „научне истине“, тј. чињеница да су „босанско-херцеговачки муслимани пунокрвни Југословени и најмање мешани крвно с Турцима“, широки слојеви живе у традицији, па макар њена схватања била и погрешна и чак штетна по верске интересе муслимана. Исте заблуде су, према мишљењу илмије, провејавале кроз садржаје школских уџбеника, а не би требало, јер је мисија државе стварање интегралног уједињења свих Југословена. „Укоренењивањем заблуда у млада срца“ продужују се и „доцније у животу нетрпељивости и неслога из којих ничу и неправде и свађе међу, конфесијама измешаним, истокрвним грађанима“, додала је илмија у својој Резолуцији.³¹

Краљевска влада је донела одлуку којом је решила да се има приступити изради једнообразних уџбеника за читаву државу, а илмија је тражила да се у ужи одбор Просветног савета поставе и просветни стручњаци – муслимани, којима су верски прописи и духовни живот муслимана потпуно познати, како би дали свој допринос на седницама Просветног савета.³²

Израда нових школских уџбеника је дуготрајан процес, па је илмија тражила да се до појаве нових у настави користе уџбеници који су штампани у државној штампарији у Сарајеву, јер су „по изјави педагошких стручњака ови уџбеници најбољи“, јер не вређају ничије верске осећаје. Уз садржај школских уџбеника, илмија је навела да је „као тешка повреда муслиманских вјерских осјећаја и поновно завођење слављења дана Светог Саве у школама“ чијим се прославама муслиманска деца присиљавају да присуствују.³³

³⁰ АЈа, 66, ф. 46, Ј-85, Резолуција муслиманске илмије по питању уџбеника школске омладине од 10. октобра 1925. године.

³¹ АЈа, 66, ф. 46, Ј-85, Резолуција муслиманске илмије по питању уџбеника школске омладине од 10. октобра 1925. године.

³² АЈа, 66, ф. 46, Ј-85, Резолуција муслиманске илмије по питању уџбеника школске омладине од 10. октобра 1925. године (из садржаја).

³³ АЈа, 66, ф. 46, Ј-85, Резолуција муслиманске илмије по питању уџбеника школске омладине од 10. октобра 1925. године.

„Гајрет“ о садржају школских уџбеника

Након што је муслиманска илмија донела Резолуцију која се тиче садржаја школских уџбеника, Српско-муслиманско културно и просвјетно друштво „Гајрет“ је послало допис Милану Сршкићу, председнику Министарског савета 6. октобра 1932. године, у коме такође као проблем у правилном васпитању муслиманске деце наводи садржај школских уџбеника.³⁴

Како је један од најважнијих задатака друштва „Гајрет“ „национално буђење и освешћивање муслиманског дела народа“, напори Друштва давали су значајне резултате. Међутим, Друштво је у свом допису као велику препреку у свом раду навело садржај уџбеника који су се користили у наставном плану државних школа. Исти су, према мишљењу чланова друштва „Гајрет“, нашкодили образовању муслиманске омладине. „Гајрет“ је додао да се поменути уџбеници основних и средњих школа везују за основу делатност Друштва, те достављајући списак неподесних уџбеника, настоји да учини корак напред у решавању овог проблема. Списак достављамо у препису:³⁵

А) уџбеници основних школа³⁶

1. Назор Босанас, *Читанка за први разред основне школе*; 2. М. Рабреновић, *Историја за 3. и 4. разред основних школа*; 3. М. Вујац, *Знања о вери за 3. и 4. разред основних школа*; 4. М. Вујац, *Историја за 3. и 4. разред основних школа*; 5. М. Вујац, *Читанка за 3. и 4. разред основних школа*; 6. М. Вујанац, *Читанка са сликама за 1. разред основних школа*; 7. М. Вујанац, *Буквар (издање ћирилицом и латиницом)*; 8. М. Јовић, *Историја за 3. и 4. разред основних школа*; 9. М. Јовић, *Читанка за 2. разред основних школа*; 10. М. Јовић, *Нови буквар*; 11. *Читанка за 4. разред основних школа*, издање Држ. штампарије у Сарајеву; 12. Станојевић, Стефановић, *Читанка за 2. 3. 4. разред основних школа*; 13. Протић-Стојановић, *Читанка за 2. 3. 4. разред основних школа*; 14. Милан Дукић, *Буквар за основну школу*; 15. Драг. Илић, *Бачко певање, игре и декламације*; 16. М. Станојевић, *Народна историја Југословена*; 17. М. Ковић, *Читанка за 3. разред основних школа*; 18. М. Јовић, *Читанка (Цвеће за почетнике)*; 19. Поповић-Стојановић, *Читанка за 2. разред основних школа*.

³⁴ В. АЈа, 66, ф. 476, 751, Допис друштва „Гајрет“ Милану Сршкићу, председнику Министарског савета 6. октобра 1932. године.

³⁵ В. АЈа, 66, ф. 476, 751, Прилог Дописа друштва „Гајрет“ Милану Сршкићу, председнику Министарског савета 6. октобра 1932. године, в. Табелу.

³⁶ Поједини уџбеници основних школа који се налазе у Прилогу дописа Друштва „Гајрет“ не садрже пуно име и презиме аутора, а ниједан годину издања уџбеника. У раду су достављени у препису без измена.

Б) уџбеници средњих школа

1. Сухотин Вулић, *Историја старог века за 5. разред основних и средњих школа*; 2. Ј. Продановић, *Читанка за 1–4 разреда средњих школа*; 3. Станојевић, *Историја српског народа и Историја југословена*;³⁷ 4. Шевић-Ђуковић, *Читанка за 1. разред средњих школа*; 5. В. Лапчевић, *О нашим муслиманима*; 6. Л. М. Сухотил, *Историја старог вијека*; 7. Др. С. Сркуљ, *Повијест новог вијека*; 8. Др. В. Поповић, *Опћа историја Новог века*; 9. М. А. Костић, *Историја старог вијека*; 10. Вуловић-Девић, *Општа историја Новог века*; 11. Т. Радивојевић, *Земљописна читанка за средње грађанске и стручне школе*.

Друштво „Гајрет“ је тражило од министра просвете да се издају потребна наређења о забрани свих наведених уџбеника у крајевима где има муслимана и где муслиманска деца полазе у школу; да се Главном просветном савету при Министарству просвете дају упутства и наређења како не би одобравао оне уџбенике који су својим садржајем неподесни за муслимане и муслиманску децу; да се у Главни просветни савет именује неколико истакнутијих педагога муслиманске вере, који би могли упозоравати на садржај у појединим уџбеницима државних школа приликом одобравања истих.

Министар просвете одговорио је на допис Друштва 7. октобра 1932. године с разумевањем и наредио да се поменута *Читанка за 3. разред* Милорада Вујанца не употребљава у школама у крајевима у којима муслиманско становништво живи у већем броју, као ни све друге читанке које садрже песме или чланке у којима се прожима хришћанска религија како „се не би вређала верска осетљивост муслиманског дела нашег народа“.³⁸

Како и поред залагања министра просвете није дошло до решења питања „спорних уџбеника“, Главни одбор Друштва се обратио Председништву Министарског савета наводећи да је „на главној скупштини „Гајрета“ констатовано као жалосна појава нерешавање питања школских уџбеника [...] и да Муслимани познавајући крајњу толеранцију своје националне државе моле и траже да се сви уџбеници приватних издања које врве увредама на Ислам повуку из школа.“³⁹

Председништво Министарског савета Краљевине Југославије послало је допис Министарству просвете 28. јула 1934. и изложило протест Друштва због нерешеног питања уџбеника. Тим поводом Министарство просвете је послало допис Председништву Министарског савета, 31. јула 1934, у коме

³⁷ Реч је о два уџбеника аутора Станоја Станојевића: *Историја српског народа* (Београд 1910) и *Историја Југословена* (у списку је термин *Југословен* наведен малим почетним словом) (Београд 1931).

³⁸ АЈа, 66, ф. 476, 751, Допис министра просвете Краљевине Југославије Друштву „Гајрет“ од 7. октобра 1932. године.

³⁹ АЈа, 66, Ф. 46, Ј-85, Допис Друштва „Гајрет“ Председништву Министарског савета од 26. јула 1934. године.

⇨ И. Колај Ристановић, „Гајрет“ о садржају школских уџбеника и утицају ... ⇨

налаже друштву „Гајрет“ да достави списак уџбеника који су спорни и наведе у којим се уџбеницима „налазе ствари које тешко вређају осећаје муслимана“ и који су „чланци скроз погрешни и мисионарски приказани те врве увредама на Ислам.“⁴⁰

Друштво се ангажовало и направило списак „спорних уџбеника“ и доставило их као прилог уз допис од 8. фебруара 1935. године као одговор на тражење Министарског савета од 6. септембра 1934. године. Друштво је овим дописом још једном нагласило важност поменутог проблема и позвало се на садржај Резолуције илмије из 1925. године.

Табела: Списак уџбеника достављамо целовит у препису, без измена

Име писца	Назив уџбеника	Година издања	Наслов чланка који је неподесан за муслиманску дјецу	Стр. чланка	Неподесан текст
Милорад Вујанац	Читанка за 1. разред	1931	„Хљоб наш“	13	[...Хљоб наш потребни дај нам данас...]
			Свиње са сликама	39	
	Читанка за 3. разред	1932	„Здравица домаћину“	16	[...О крсном имену...у свом дому дочекао патријархе и попове...]
			„Ускриња јаја“	30	[...Христос устао из гроба...] [...Христос Воскресе...]
			„Свети Сава“	127	[...песма Свети Сава...]

⁴⁰ АЈа, 66, Ф. 46, Ј-85, Допис Министарства просвете Председништву Министарског савета од 31. јула 1934. године.

Мих. Јовић	Нови буквар	1932	„Молитва мале Данице“	36	[...Добро јутро добри Бого...] (насликано дете клечи пред школом) ...]
Мих. Јовић	Цвеће за почетнике	1932	„Материна љубав“	15	[...отиде пред икону свету...]
			„Пипац врабац“	45	[...Ја отидох Богу... (глава му вири из облака) ...]
	Читанка за 1. разред	1934	„Матери- це“	22	
			„Молитва пред спавање“	42	[...Легох спати Бога звати И анђеле призивати Бог се деси на небеси Небеса се отворише Анђели се поклонише Христа Бога замолише...]
			„Бачка молитва“	43	[...Помози ми Боже с неба Да научим све што треба...]
	Читанка за 2. разред	1931	„Песма о сунцу“	95	[...Путовало жарано сунашце Њему мајка тихо говорила Пој моје жарано сунашце Како ћеш ми само путовати? Са мном иде дванаест анђела Кад ја хоћу проспавати мајко Мене Боже на криоце леже Кад ја хоћу уранити мајко Мене Боже рано пробудио...]

	<p>Читанка за 4. разред</p>	<p>1929</p>	<p>„Највећи гријеси“</p>	<p>46</p>	<p>[...Расло дрво сред реда Племенита дафија... Под њом света постеља... На њој светац почива Свети отац Никола К њем долази Илија Мироносни војвода Па бесједи Илији Та устани Никола... Да правимо корабе Да возимо душице С овог свијета на онај. И бесједи Никола. Окани се Илија... Данас јесте недјеља У њој се ништа не дјела Већ се крсти и вјенча...]</p>
			<p>„Три вере“</p>	<p>62</p>	<p>[...Осман је био Мухамедове вере... Деца стадоше шапутати молитве: Боже и Христе и Свети Саво! Избавите нас! (шапуташе Милица) Боже и велики пророче Мухамеде! Помозите нам! (говораше Фата) Благи Христе и света дјеву Маријо! Спасите нас..(мољаше Мара)...]</p>
	<p>Народна историја Југославена</p>	<p>1932</p>		<p>39</p>	<p>[...каже да је Ислам турска вера...]</p>
	<p>Читанка за I. разред</p>	<p>1934</p>	<p>„Мајка дијете на врбицу</p>	<p>70</p>	<p>[...у хришћанском духу...]</p>

			<i>спрема</i>		
<i>Љуб. Протић и Вл. Стојановић</i>	<i>Читанка за 2. разред</i>	<i>1931</i>	<i>„Варица“</i> <i>Утопник и Свети Никола“</i> <i>„Бадњак“</i> <i>„Божичева мајка“</i> <i>„Богојављење“</i>	<i>129</i> <i>129</i> <i>130</i> <i>131</i> <i>132</i>	<i>Сами наслови чланака нам кажу да су писани у чисто хришћанском духу</i>
	<i>Читанка за 2. разред</i>	<i>1932</i>	<i>„Српкињица“</i> <i>„Материце“</i> <i>„Звона“</i>	<i>10</i> <i>37</i> <i>65</i>	<i>[...да икону кити светитеља Саве...]</i> <i>[...описан као празник...]</i> <i>[...описује их као љепоту верску...]</i>
	<i>Читанка за 3. разред</i>	<i>1931</i>	<i>„О здрављу“</i> <i>„Рођење Христово“</i> <i>„Васкрс“</i> <i>„Наша вјера“</i>	<i>64</i> <i>169 – 180</i>	<i>[...најео се сланине...]</i> <i>Сами наслови су неподесни без обзира на садржај</i>
	<i>Читанка за 3. разред</i>	<i>1932</i>	<i>„Побратимство“</i>		<i>[...метне му крст на оно место где га боли...]</i>
	<i>Читанка за 4. разред</i>	<i>16. издање</i>	<i>„Љубав према ближњем“</i>	<i>25</i>	<i>[...једанпут попо после службе у петак стаде пред олтар, па поче говорити да је Бог оставио недјељу за празнике за цркву... Да је богомрско не радити у петак, јер је то турски светац...]</i>
			<i>„Молитва“</i>	<i>44</i>	<i>На више се мјеста спомиње</i>

					[...Оче наш који си на небесима...]
	Читанка за 4. разред	1931	„За веру“	52	[...Нема вјере боље од хришћанске... Срб је Христов, радује се смрти...]
			„Зашто је Херцеговина кршевита“	118	[...Одговори један хоџа: Ја сам читао у једној старој књизи да је Бог по земљи ишао...за њим анђео носио торбу пуну пиљака...кад су дошли у Херцеговину проспе се анђелу торба, а у то Бог нареди...]
	Читанка за 3. разред	1931	„Божјић“	10	[...Божјић децо, Божјић људи С неба тече светао мир Земља роди сина Божја...]
			„Света недеља“	11	[...Недеља или понедељак, свеједно. Сваки дан треба јести па и радити. Старац је био Бог преобучен у људско одијело...]
			„Свети Сава“ „Народна молитва“ „Речи из Корана“ „Обичаји на Ђурђевдан“ „Бадњак“ „На нашој	4 7 9 72 73 87	Кроз све ове чланке, како се види по самим насловима, провукла се јака жица хришћанства тако, да су апсолутно неподесни за муслиманску децу

			слави“ „Божјиће песме“		
Милан Рабрено- вић	Историја за 3. и 4. разред	1931			Оба уибеника обилују разним сликама из хришћанске цркве, као црквама, манастирима и сликама разних вјер. церемонија. Често се спомиње Бог, који је на небу и његов син Исус Христ и слично
Живка Јакић	Повијест Југославије за 3. разред средњих и стручних школа				Нетачне појединости о Исламу
Милорад Ђерић	Опита историја трговине		(стари и средњи вијек)		Нетачне појединости о Исламу
Лукић	Читанка за 1. разред средње школе	1929	„Вук Мићуновић“	97	[...да чистимо земљу од некрсти-мисли на муслимане тзв. потурице...]
Продано- вић	Читанка за 2. разред средње школе	1928	„Необичан двобој“	90	[...но што може бити балијска разметљивост...]
Милан Шевић	Српска читанка	1921	„Бадњак“ „Положај- ник“ „Божјић, 5 песама“ „Народ“	56 57 58 61	[...Ко не слави и не иде у цркву на зборове, није наш народ...]
Др. С. Чајковац	Читанка за 2. разред	1934	„Црквица на брду“ (слика пас и свиња)	25	Извацнути скупа са сликом
Хорват, Бер и	Читанка за 5. разред	1929	„Божје суре“	10 27	

<i>Николић</i>			„Божих“ „Исус и дјеца“ „Лаж без истине“	33 47	
<i>Милорад Вујанац</i>	<i>Буквар</i>	<i>1931</i>	Слово „А“	7	[...Насликана једна прилика која представља анђела...]
			Слово „Е“	45	Слика која представља Адама и Еву голићау у рају
	<i>Читанка са сликама за 1. разред</i>	<i>1931</i>	„Молитва“	3	Поред чланка је насликан Бог и анђели
			„Божих“	29	[...Поручила Божихева мајка, скоро ћу вам послати Божиха, по Божићу три ките цвијећа...]
			„Наук сунчеве мајке“	32	[...Кад се сунце на пут оправљало Никола му коња оседлао Свети Петар за узде држао...]
	<i>Читанка за 3. разред</i>	<i>1930</i>	„Анђео мира“	20	[...Ноћ дубока влада и све живо спава На староме торњу поноћ откуцава И у томе часу, са гранчицом крина Анђео се спусти са рајских висина...] [...И анђео мира кроз дубоку таму Спусти се пред олтар у пустој храму Па прекрстив руке на блажене груди...]

Милорад Вујанац	Историја за 3. разред	1929	„Свети Сава“	30– 31	[...Он је увео у цркву и неке српске обичаје, а тиме је православној вери дао српски дух, и учинио је, да она постане српска народна вера, која ће чувати српски језик и српско име...]
			„Ислам и муслиман- ска вера“	44	[...Тако је пророк Мухамед засновао веру, муслиманску или ислам...]
			„Срби и Хрвати муслимани“	45	[...Уз веру су они примили и фес, као једину капу за муслимане...]

Друштво је на крају дописа напоменуло у прилогу да у „овој историји има и слика разних цркава као на пример Манасија, Дечани, Грачаница, Хиландар, затим разних слика попут Ћирила и Методија с крстом у руци и других“.⁴¹

Како наводи Љубодраг Димић, „историјско наслеђе, вековни живот у саставу других држава, културне навике, менталитети, досегнути цивилизацијски нивои, ретко су се где јасније видели и испољавали у својој различитости као у приликама које су владале у школи“ (Đimić 1997, 7). Традиционални школски систем који је успостављен у Босни и Херцеговини током владавине Османског царства подразумевао је школовање деце у мектебима и медресама, и чинио је основу исламске културе и образовања⁴² (Korkut 2015, 707).

Покретање иницијативе о измени садржаја школских уџбеника Друштва „Гајрет“ огледало се у два момента: верском и политичком. Садржаји школских уџбеника обухватили су елементе хришћанског теолошког корпуса, садржали имена светаца и наглашавали њихова богоугодна дела, те су тиме били у крајњој супротности с кур'анским садржајима у којима се „снажно наглашава да је Алах један и јединствени бог, а да је највећи грех „придруживање“ неких других објеката Њему“ (Tanasković 2010, 82). За разумевање става муслиманске илимије о садржајима

⁴¹ В. АЈа, 66, Ф. 46, Ј-85, Допис друштва „Гајрет“ Министарском савету Краљевине Југославије од 08. фебруара 1935. године.

⁴² С обзиром на то да се у мектебима и медресама стицало пре свега верско образовање, највише школа било је оснивано при џамијама. Џамије су биле центар верског и образовног система, а поједине су биле и део вакуфа.

школских уџбеника можда најбоље сведочи садржај суре *Покајање* у коме се наводи „Борите се против оних којима је дата Књига, а који не верују у Алаха ни у онај свет.“⁴³ Они, поред Алаха, боговима сматрају свештенике своје, и монахе своје и Месиха, сина Мерјемина, а наређено им је да се само једном Богу клањају – нема Бога осим њега“.⁴⁴ Ислам је од самог почетка за муслимане лични вернички чин потпуног предавања Господу и Алаховом вољом установљена религија, као обављање прописаних верских дужности и понашање у складу с утврђеним моралним и правним нормама у оквиру заједнице истоверника (Tanasković 2010, 75–76). Исламска традиција и култура која је утицала на све аспекте друштвеног деловања појединца – муслимана у основи је почивала на садржајима Кур’ана и хадиса⁴⁵ и водила се шеријатским⁴⁶ прописима, те неоспорно обликовала верски и културни идентитет муслимана.⁴⁷ Садржаји који су били у крајњој супротности са кур’анским⁴⁸ и који су најдубље задирали у оно што је исламску заједницу дефинисало и обликовало били су још један елемент у коме је исламска заједница видела опасност по очување своје верске традиције. И сама Резолуција муслиманске илмије сведочи о томе да илмија жели да истакне верску припадност заједнице у чије име се обраћа, а не етничку или националну.⁴⁹

Вишедеценијско настојање муслиманског становништва да очува традиционално исламско образовање, те у оквиру система јединственог школства Краљевине Југославије и тиме оправда садржај првог члана Устава

⁴³ Сура *Покајање*, IX/29.

⁴⁴ Сура *Покајање*, IX/29.

⁴⁵ Термин *хадис* (ар. حديث) потиче из арапског језика и значи „предање, извештај, вест, обавест, причање, исламско предање (традиција), хадис (догађаји из живота Посланика Мухамеда)“ (Mufić 1997, 273).

⁴⁶ Термин *шеријат* (ар. شريعة) преводи се као исламско право или исламски верозакон (Mufić 1997, 729). Шеријат заправо означава „целокупност људских обавеза“ (Karčić 2009, 62; Kolaj Ristanović 2018, 128).

⁴⁷ О значају верског образовања у обликовању културног идентитета исламске заједнице писао је Мустафа Мулалић, наводећи да „ко напамет научи Кур’ан и стекне академску титулу хафиза, ступа у прве друштвене редове. Има пуно право да око феса омота белу ахмедију, да предводи молитву, да опрема мртваце, да венчава и разводи, да пише записе за здравље и срећу својих џематлија, да егленише у кафи и да га сви слушају и пред њим устају. Тај срећни човек који савлада и под нокат стави толико знање, опште је поштовано лице, које се позива на радост и жалост и увек му се оставља место у врх собе, у шилтету и прочељу софре. Има право да буде имам, да добије џамију, да предводи молитву и да отвори свој мектеб“ (Mullalić 1936, 94).

⁴⁸ У основи арапско-исламске цивилизације и културе стоји Књига. „То је Кур’ан, књига Алахова, Књига нестворена, вечна“ (Tanasković 2010, 58).

⁴⁹ АЈа, 66, ф. 46, Ј-85, Резолуција муслиманске илмије по питању уџбеника школске омладине од 10. октобра 1925. године: У садржају се, између осталог, истиче: „Научне истине, тј. чињеница да су „босанско-херцеговачки муслимани пунокрвни Југословени и најмање мешани крвно с Турцима“, што јасно говори да је муслиманска илмија желела да нагласи верски идентитет заједнице.

исламске заједнице у коме се наводи да „исламска вера спада међу признате вере Краљевине Југославије и да је равноправна свима осталим законом признатим верама“ (Novaković 2004, 33), исказује тежњу муслиманске илмије да се у друштвено-политичком контексту очува једна верска, али мултиетничка заједница. О томе сведоче и подаци приказани у Прилогу, који представља укупан број становника по местима у БиХ према попису становника из 1921. године, број муслимана у складу са истим пописом, број муслимана према евиденцији матичара крајем 1930, број имамата, те најважније, број мектеба, муслиманске деце која су уписала мектеб, укупан број деце која су уписала државну школу и број муслимана који је исту похађао. Прилог смо доставили на крају рада. Друштвено-политичке промене које у пракси нису резултирале побољшањем статуса исламске заједнице одредбама донесених устава у новој држави Краљевине СХС / Југославији, већ тек Уставом исламске заједнице донесеним 1930. године, допринеле су расту незадовољста муслиманске уleme и целокупног становништва. Постојање две заједнице – једне са седиштем реис-ул-уleme у Сарајеву и друге са седиштем Врховног муфтијства у Београду – и неспремност Владе Краљевине СХС/Југославије да, због политичке нестабилности и превирања дозволи јединство исламске заједнице (Novaković 2004, 30), као још једну потврду одредбе Устава исламске заједнице Краљевине Југославије да „сви муслимани Краљевине Југославије чине једну самосталну исламску верску заједницу“ (Novaković 2004, 30) на политичком плану, нису уливали поверење исламској заједници.

Допис у виду протеста⁵⁰ који је Друштво послало био је још један „поуздан показатељ духовног стања у друштву и његове бриге за сопствену будућност“ (Đimić 1997, 7). Сагледавајући општу слику проблематике основног и средњошколског система образовања, јасно је да је за решавање питања садржаја школских уџбеника и успостављање новог система образовања било потребно пре свега умирити национална и верска стремљења заједница и у складу са истим поставити чвршћи темељ на коме би систем образовања почивао.

Закључак

Идеја о стварању јединственог школског система била је темељ креирања образовног система чији су елементи били посве неодговарајући за

⁵⁰ Међу списима који нам расветљавају кореспонденцију између друштва „Гајрет“ и Министарства просвете Краљевине Југославије није се нашао сачуван одговор Министарства на претходно наведено писмо. Имајући у виду да се наставни програм могао изменити и усагласити са захтевима Друштва, али не и садржај школских уџбеника који су коришћени у извођењу истог, можемо само претпоставити да се овај проблем није решио ни до почетка Другог светског рата. Уз добру вољу министра просвете да се дође до решења у најкраћем могућем року, до истог се није могло доћи без добро припремљене стратегије имплементације различитих садржаја, јер је то подразумевало израду потпуно нових школских уџбеника.

поједине националне и верске заједнице, али и за етничке групе. Премда је систем образовања, уз наставни програм којим се спроводи, један од важних чинилаца формирања свести у младог човека, његова се снага огледа, пре свега, у могућности да се прилагоди различитостима. Наставни програм и школски уџбеници који су се користили широм Краљевине Југославије 1935. године у разгранатом систему основног и средњошколског образовања покренули су низ много озбиљнијих питања с којима је требало да се држава суочи. Наведени садржаји уџбеника на које је реаговала муслиманска илмија и друштво „Гајрет“ били су неприхватљиви за једну заједницу, али не и за неку другу. Задржавајући се на садржајима истих, можемо закључити, да добра воља Министарства просвете Краљевине Југославије није била довољна, јер је проблем који је пред државу постављен био много сложенији од самог садржаја школских уџбеника.

Прилог

Бр. ред.	Име	Укупан број становника према попису из 1931. године		Број муслиманских становника према попису из 1931. године		Број муслиманских становника према попису из 1930. године		Укупан број становника према попису из 1930. године		Укупан број муслиманских становника према попису из 1930. године	
		Укупан број	Број муслиманских	Укупан број	Број муслиманских	Укупан број	Број муслиманских	Укупан број	Број муслиманских	Укупан број	Број муслиманских
1	Мостар, село	51.921	7.035	5.067	5	6	53.398	7.041	51.921	7.035	
2	Београд	13.657	4988	2.690	3	2	15.450	2.690	13.657	4988	
3	Београд, село	59.654	4.169	4.295	2	2	62.450	4.295	59.654	4.169	
4	Београд	19.106	3.388	3.264	3	3	22.390	3.264	19.106	3.388	
5	Београд	20.372	3.181	3.837	2	13	24.209	3.837	20.372	3.181	
6	Београд, село	46.315	15.287	22.943	13	28	69.256	22.943	46.315	15.287	
7	Београд	29.485	19.310	20.350	7	80	39.800	20.350	29.485	19.310	
8	Београд	35.683	22.670	29.373	7	41	65.054	29.373	35.683	22.670	
9	Београд	37.607	7.178	12.074	6	26	49.681	12.074	37.607	7.178	
10	Београд	12.442	4.438	4.751	4	23	17.193	4.751	12.442	4.438	
11	Београд	22.072	4.276	4.285	3	10	26.357	4.285	22.072	4.276	
12	Београд	14.422	1.743	1.872	1	6	16.294	1.872	14.422	1.743	
13	Београд	29.602	8.261	10.718	6	22	40.320	10.718	29.602	8.261	
14	Београд	22.493	5.811 (2)	5.148 (1)	3	9	28.641	5.811	22.493	5.811	
15	Београд	54.010	12.728	20.388	6	53	66.738	20.388	54.010	12.728	
16	Београд	44.035	7.275	7.512	1	4	51.547	7.512	44.035	7.275	
17	Београд	23.032	1.493	1.849	1	4	24.881	1.849	23.032	1.493	
18	Београд	14.221	4.865	12.722	4	17	19.086	12.722	14.221	4.865	
19	Београд	44.948	21.221	23.258	10	137	66.186	23.258	44.948	21.221	
20	Београд	19.290	16.730	16.563	9	17	36.023	16.563	19.290	16.730	
21	Београд	15.866	5.992	7.740	4	11	21.858	7.740	15.866	5.992	
22	Београд	40.704	7.487	8.094	4	15	48.198	8.094	40.704	7.487	
23	Београд	18.767	12.274	21.354	9	28	40.121	21.354	18.767	12.274	
24	Београд	22.335	10.941	16.643	10	24	33.274	16.643	22.335	10.941	
25	Београд	20.004	5.535	6.024	5	32	25.929	6.024	20.004	5.535	
26	Београд	22.004	16.772	22.227	10	109	48.931	22.227	22.004	16.772	
27	Београд	30.666	5.222	10.351	3	16	36.189	10.351	30.666	5.222	
28	Београд	49.853	3.827	4.859	3	9	53.712	4.859	49.853	3.827	
29	Београд	21.333	9.679	13.615	2	23	35.958	13.615	21.333	9.679	
30	Београд	85.490	6.382	7.827	6	30	91.869	7.827	85.490	6.382	
31	Београд	32.354	2.606	3.281	1	6	35.640	3.281	32.354	2.606	
32	Београд	21.155	2.550	12.793	6	20	23.945	12.793	21.155	2.550	
33	Београд	22.743	4.251	2.301	1	7	27.021	4.251	22.743	4.251	
34	Београд	22.322	2.236	6.679	3	13	29.001	6.679	22.322	2.236	
35	Београд	46.533	14.787	17.065	3	31	63.618	17.065	46.533	14.787	
36	Београд	18.372	6.039	4.531	3	21	24.912	6.039	18.372	6.039	
37	Београд	18.001	7.201	1.858	1	39	26.059	7.201	18.001	7.201	
38	Београд	66.317	22.474	21.477	7	225	88.791	22.474	66.317	22.474	

Извори

A.Ј. Архив Југославије, фонд Министарства просвете Краљевине Југославије.
 A.ЈБ. Архив Југославије, фонд Министарства вера Краљевине Југославије.
 HAS. Historijski arhiv Sarajevo.
 Kur'an. 1991. Prev. Besim Korkut. Medina: Kompleks Hadimu-l-Haremejni-š-Šerifejni-l-Melik Fahd za štampanje Mushafi Šerifa.

Литература

- Grol, Milan. 1928. „Prosveta, školstvo i nauka“. *Jubilarni zbornik života i rada Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1928*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Dacić, Nadir. 2015. „Beogradski Gajret – Osman Đikić“. Doktorska disertacija. Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Dimić, Ljubodrag. 1997. *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*. II. Beograd: Stubovi kulture.
- Isić, Momčilo. 2005. *Osnovno školstvo u Srbiji 1918–1941*. II. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Karčić, Fikret. 2009. *Šerijatsko pravo – reformizam i izazovi modernosti*. Sarajevo: Adalet.
- Kolaj Ristanović, Irena. 2018. „Zbornici fetvi na osmanskom jeziku: Opšti pregled“. *Pravni zapisi IX (1)*: 127–140.
- Kolaj Ristanović, Irena. 2019. „O ustanovi vakufa i vakufskim dobrima u Kneževini Srbiji 1830–1878: Pravno-istorijski okvir“. *Pravni zapisi X (I)*: 201–220.
- Korkut, Hasan. 2015. „Bosna-Hersek’te İslami Kurumlar Din Eğitimi ve Medreseler“. *100. Yılında İmam Hatip Liseleri*. İstanbul: Dem Yayınları.
- Migati Kozlica, Sana. 2019. „Beograd i Sarajevo: centri islamske zajednice između dva svetska rata“. *Antropologija 19 (3)*: 91–111.
- Muftić, Teufik. 1997. *Arapsko-bosanski rječnik*. Sarajevo: El-Kalem.
- Mulalić, Mustafa. 1936. *Orijent na Zapadu: savremeni kulturni i socijalni problemi muslimana jugoslovena*. Beograd: Grafički institut.
- Novaković, Dragan. 2003. „Organizacija i položaj islamske verske zajednice u Kraljevini Jugoslaviji“. *Teme 27 (3)*: 451–474.
- Novaković, Dragan. 2004. *Školstvo islamske zajednice*. Niš: Junir.
- Tanasković, Darko. 2010. *Islam: dogma i život*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Taşkın, Ünal. 2008. „Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları“. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi (UKSAD) I (3)*. İstanbul.
- Tešić, Vladeta M. 1980. *Sto godina Prosvetnog saveta Srbije 1880–1980*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Beograd.

Примљено / Received: 29. 04. 2020.

Прихваћено / Accepted: 19. 11. 2020.